

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНІ ШКОЛИ ПОДІЛЬСЬКОЇ ЄПАРХІЇ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.: ПОГЛЯД ІЗ САНКТ-ПЕТЕРБУРГА

У статті досліджено державну та національну політику Російської імперії в галузі церковнопарафіяльного шкільництва Подільської єпархії. При дослідженні використано нові історичні джерела з архівосховищ Російського державного історичного архіву в м. Санкт-Петербурзі. Цінність цих джерел полягає у їх унікальному внутрішньому змісті та малодоступності для більшості українських дослідників. Поряд з цим, автор приділяє значну увагу «католицькому фактору» в формуванні національної політики Росії відносно православних церковнопарафіяльних шкіл.

Ключові слова: національна політика, церковнопарафіяльна школа, православне духовенство, Подільська єпархія, Міністерство освіти, Святейший Синод, генерал-губернатор.

Історія шкільної справи в Поділлі має яскраво виражений церковний відтінок, адже навіть на початку індустріального XX століття більшість існуючих шкіл регіону були церковнопарафіяльними. Конфесійний характер цих навчальних закладів в умовах багатонаціонального Поділля не ставив нездоланних перепон у навчанні в православних школах дітей інших національностей та віросповідань. Це становило неабиякий інтерес для реалізаторів національної політики Росії на Правобережжі і вони активно втручалися в хід навчального процесу шкіл Поділля.

Даний аспект регіональної історії порівняно мало розроблений як в російській, так і у вітчизняній історіографії. Російські історики нерідко нехтують національними аспектами освіти Правобережжя [11, с.6-9; 12, с.509-511]. Радянські та сучасні дослідники освітньої діяльності православного духовенства теж нерідко обходять належною увагою дане питання [19, с.69-75]. Окремі аспекти впливу національної політики Російської імперії на функціонування церковнопарафіяльних шкіл Правобережжя було розглянуто нами в деяких працях [16, с.63-67; 18, с.194-206]. Втім, існує ряд документальних джерел, які зберігаються в архівосховищах Санкт-Петербурга і проливають світло на дане питання.

Відповідно, метою нашого дослідження є простеження впливу національної політики російської імперської влади на функціонування церковнопарафіяльних шкіл Поділля, як регіону з переважаючим прихоським шкільництвом.

У дореформену епоху парафіяльна освіта рідко мала формально організований характер й переважно побутовала у вигляді приватного навчання дітей дяком – бакаляром. І хоча царські розпорядження неодноразово дозволяли православному духовенству відкривати парафіяльні початкові навчальні заклади, проте в умовах існування кріпацтва діти не мали змоги регулярно навчатися, оскільки доглядали домашнє господарство [15, с.13-14; 17, с.187-188].

Російська влада на Правобережжі активно боролася з польськими впливами, що зокрема знаходило свій вияв у заміні місцевого польського чиновництва «руським елементом», тобто українськими писарями. Для реалізації цього аспекту національної політики були необхідними спеціальні школи для підготовки чиновників православного віросповідання. Відповідно, протягом 1832-1833 рр. XIX ст. російська влада стала відкривати так звані парафіяльні училища, котрі до приходу та

Церкви мали мінімальне відношення. Це були не церковні, а власне державні заклади, котрі відкривалися міністерством народної освіти і ним же фінансувалися. Навіть у офіційній документації такі заклади нерідко називали «писарськими училищами». «Приходськими» ж вони іменувалися лише тому, що в умовах відсутності професійних педагогів в них часом викладали священно- та церковнослужителі. Служителі Церкви не особливо прагнули працювати в цих навчальних закладах, де, за свідченням сучасників, «учителя голодали» і тому роль педагогів виконувало «всякое отребье – отставные солдаты, недоучки разных учебных заведений, писари, даже и не слышавшие о существовании педагогики» [22, с.112]. Такі школи не могли справитися з покладеними на них завданнями з русифікації Південно-Західного краю.

Тому укази Святейшого Синоду 1836 та 1837 рр. вже вкотре повели православному духовенству відкривати церковнопарафіальні школи. Вони поступово стали виконуватися, але цей процес стосувався лише державних маєтностей, яких на Правобережжі було порівняно небагато.

У подальшому потреби промислового розвитку та очікуване скасування кріпацтва все наполегливіше вимагали заснування масової початкової освіти, оскільки був потрібен не лише грамотний писар, але й грамотний робітник. Втім, головним приводом поширення масової церковнопарафіальної освіти стали не економічні чи суспільні зрушення, а саме національний фактор. Оскільки на Правобережжі в цілому та на Поділлі зокрема великою рідкістю були церковнопарафіальні школи, то процвітало нелегальне шкільництво. Місцева дрібна шляхта, здобувши освіту в гімназіях, самочинно відкривала приватні навчальні заклади, де навчалися грамоти не тільки шляхтичі, але деколи й діти православно-го простолюду [9, с.226-269]. Це було прямим порушенням закону про заборону католикам навчати православних дітей. Подібні школи діяли таємно, з ними боролася поліція – або щонайменше робила вигляд, що ліквідує такі «підпільні» навчальні заклади. Зрештою, до початку ХХ ст. їй так і не вдалося викоринити таємні польські школи на Поділлі. Так, навіть у 1899 р. секретар Подільської духовної консисторії Ніколай Нікітін повідомляв обер-прокурору Святейшого Синоду К. Победоносцеву, що «в текущем году, в предместье г. Проскурова Подольской епархии, д. Заречье, благодаря энергичным стараниям соборного священника Облапского, была обнаружена тайная польская школа, которая 1 февраля закрыта местною полицией. Произведенным по настоящему предмету Инспектором народных училищ формальным расследованием обнаружено, что передвижная тайная польская школа существовала в означенной деревне около 2-х недель и помещалась в 4-х католических домах; обучалось в ней 5 мальчиков и 1 девочка. Временно посещали эту школу и 3 воспитанника-католика Заречанской церковной школы грамоты: Антон Здыбель, Михаил Здерусь и Антон Танасюк; обучением занимался крестьянин католик Антон Брес и обучал детей польской грамоте и молитвам за известное материальное вознаграждение» [6, арк.2].

Як наслідок, із Санкт-Петербурга повелилі «сделать зависящее распоряжение о том, чтобы заведующим и учителям Заречанской школы грамоты было обращено особое внимание на помянутых учеников сей школы, посещавших тайную польскую школу, дабы со стороны их не было оказано какого-либо нежелательного влияния на других учеников Заречан. школы» [6, арк.3]. Тобто, протягом десятиліть місцеві поляки-патріоти не зупинялися перед тим, щоб навчати дітей в двох школах – в православній для демонстрації лояльності і в католицькій заради перспективи відродження польської державності. Тому органам внутрішніх справ доводилося докладати чимало зусиль в боротьбі з таємним польським шкільництвом.

Російська влада швидко збагнула, що грубі поліцейські заходи не в змозі досягнути мети і стала використовувати більш тонкі методи асиміляції неправославного населення Поділля. Наймасштабнішим із них було відкриття масової мережі православної церковнопарафіяльних шкіл, яке вилилося у справжню «шкільну революцію» і створило дієву конкуренцію для таємного католицького шкільництва. Ще в 1859 р. настоятель Спасо-Преображенського храму містечка Білої Церкви Київської губернії відкрив у своїй парафії цілу мережу з чотирьох постійно діючих церковнопарафіяльних шкіл нового індустріального типу – з наперед розробленою програмою, штатом вчителів тощо [14, с.116-129; 15, с.69-72]. Ці школи, як писав Г. Булашев стали «так сказати, **предвестниками** всех существующих в настоящее время в Империи церковноприходских школ», в тому числі й подільських [10, с.108]. Їх функціонування схвалив сам імператор і біоцерковний сивий приклад, обійшовши шпальти тогочасних часописів, став наслідуватися тисячами священнослужителів правобережних епархій [15, с.20].

Власне, навіть російські історики шкільництва відзначали особливу роль у цьому русі православного духовенства Київщини. «Благодаря заботам принявшего в этом деле живое участие киевского митрополита Исидора, а после него Арсения Киевская епархия особенно содействовала развитию церковноприходских школ. Примеру киевского духовенства последовало духовенство других епархий и особенно на Юго-Западе России – в губерниях Вольнской, Подольской, Черниговской» – писав дослідник шкільної справи Григор'єв [12, с.520]. Зрештою, Правобережжя вже в перші роки «шкільної революції» стало вагомо виділятися кількістю парафіяльних шкіл. «Вслед за Киевской и Вольнской епархиями к концу года подсчитали число школ и другие епархии. Расцвет начался на Юго-Западе, во внутренней же России дело шло туго. В 1860 году Вольнская епархия считала 1055 школ, **Подольская** – 1263 ... – в тоже время Костромская – 12, Саратовская – 3, Тульская – 1» – зазначалося в одному з офіційних церковно-історичних видань [13, с.648].

Але за парадними фасадами успішних статистик нерідко приховувалися вражаючі проблеми українського православного духовенства, котрому вельми нелегко було витримувати конкуренцію із польськими навчальними закладами. Один із подільських сучасників наводить яскраві порівняння умов освітньої діяльності духовенства двох конфесій: «В некоторых местах все помещение священника, его жены, детей и прислуги составляют две низкие темные и сырые комнаты с земляным полом, а средства содержания – жалованье в 100 рублей и небольшой кусок земли. И в этих-то, можно сказать, землянках, священники дают еще пристанище крестьянским мальчикам и обучают их молитвам и русской грамоте; нередко и книги покупают за свой счет. А тут обок живет безземельный католический ксендз, получающий не менее 400 руб. в год жалованья и пользующийся значительными доходами от прихода... Лицо горело от стыда за наше ничем не оправданное равнодушие к участию здешнего православного духовенства» [20, с.203].

І якщо загалом в імперії Православна Церква офіційно була проголошена «господствующей и первенствующей», то на окремо взятому Поділлі православне шкільництво ще довго перебувало під добре організованим натиском польських таємних шкіл. «Польская пропаганда не дремлет, она стремится захватить в свои руки образование народа и работает над этим делом с энергией и воодушевлением, а иногда и с возмутительной дерзостью. Тысячи лиц заняты этим делом: ни трудов, ни средств они не жалеют; щедро сыплют и деньгами, и книгами – только учись» – так описували цей натиск «Подільські епархіальні відомості» [20, с.203].

Але якщо до 60-х років XIX ст. для російської влади існування польських католицьких шкіл було лише проблематичним, то в пореформену епоху їй довелося зіштовхнутися із «українізмом» шкіл православних. Церковнопарафіяльні школи помітно відрізнялися від державних тим, що тут досить часто використовувалася українська мова, яка в офіційних колах вважалася «изуродованным полонизмами русским языком». Якщо ж взяти до уваги, що церковні школи мінімально контролювалися державним чиновництвом, то вищевказані навчальні заклади все більше стали підозрюватися в «хохломанії» та неблагонадійності [3, арк.52-72].

Для початку петербурзька влада стала вимагати від правобережних архієреїв дозволити державним шкільним інспекторам контролювати навчальний процес у парафіяльних школах. Але подільський владика Леонтій відповів, що місцеві приходські навчальні заклади керуються окремою церковною вертикаллю і тому він «согласно с мнением Подольской духовной консистории, находил бы излишним обременять господ инспекторов народных училищ возложением на них какого-нибудь надзора за церковноприходских школ Подольской епархии» [2, арк.1-35].

Духовенство і в подальшому активно використовувало рідну мову своїх прихожан при викладанні у школах. У звітах до Санкт-Петербурга духівники відверто писали про труднощі, пов'язані з викладанням російської мови і російською мовою в церковнопарафіяльних школах Поділля. Приміром, у 1900 р. подільський єпархіальний ревізор церковнопарафіяльних шкіл повідомляв до столиці таке: «В общем достигнутый успех в учебных занятиях по русскому языку удовлетворителен, хотя нельзя не сознаться, что он, несомненно, был бы далеко лучше, если бы наша епархия не представляла своей одной особенностью большого тормоза для успешного хода занятий по русскому языку. Особенность эта состоит в том, что дети, как малороссы, поступают в школу, будучи совершенно незнакомы с русской речью, а также приобрели уже дома привычный навык изъясняться между собой исключительно на местном наречии, составляющим смесь малороссийского языка с польским и отчасти с молдаванским. В следствие этого занятия по русскому языку являлись для детей делом весьма трудным и требовали от них большого напряжения» [8, арк.30]. (Для офіційного звіту, який міг потрапити на очі імператору, такі сентенції звучали вельми сміливо і хтось зі столичних чиновників підкреслив їх олівцем). Повідомлення про подібні проблеми зустрічаються і в інших звітах, відправлених із Кам'янця-Подільського до Санкт-Петербурга. «Дети читают довольно быстро, но невыразительно, монотонно, а главное, малосознательно: они с трудом и не всегда уразумевают то, о чем читают» – повідомлялося в одному з них [7, арк.36]. Навчання подільських дітей державною мовою Росії приносило невтішні результати. Так, у 1894-1895 навчальних роках в Подільській єпархії успішно закінчили школу 7.1% дітей [7, арк.38].

Тому немає нічого дивного в тому, що священники Правобережжя навіть в офіційних церковних часописах заявляли, що «из моей школы не изгнан ни русский, ни **малорусский**, ни церковнославянский язык» [15, с.31]. До використання української мови при поясненні «не удобопонятных мест» часом лояльно ставилися й правобережні архієреї.

Чиновництво стало здійснювати все наполегливіші спроби або контролювати «хохломанські» нахили парафіяльного шкільництва, або ж і зовсім відібрати церковні школи під опіку міністерства народної освіти. Київський генерал-губернатор О. Безак надсилав правобережним архієреям таємну доповідь «О движении умов в Малороссии» та пропонував виселити українське духовенство до великоросійських губерній, замінивши його російськими священнослужителями.

Духівники-росіяни, на думку О. Безака, краще б справилися із завданням «продвиження русского дела в Юго-Западном крае» [3, арк.30-54]. Але авторитет київського митрополита Арсенія (Москвіна) та протоієрея о. Петра Лебединцева врятували від адміністративного виселення тисячі священницьких родин Поділля, Київщини та Волині. Далі чиновники пробували захоплювати церковні школи за допомогою поліції. Знову ж таки київському митрополиту Арсенію (Москвіну) довелося задіяти всі свої зв'язки при імператорському дворі, щоб залагодити цей конфлікт і змусити чиновництво відступити.

Владика у розпаді полеміки навіть звинуватив міністра народної освіти у протидії національній політиці російської монархії. В одному зі своїх офіційних звернень до міністра він висловлював серйозну стурбованість тим, що міністерське чиновництво (зокрема, інспектор Київського навчального округу Тулов) активно відбирає школи у православного духовенства й не проявляє ні найменшого інтересу до католицьких приходських шкіл, для конкуренції з якими й були засновані православні церковнопарафіальні навчальні заклади. «В воле Вашей, а здесь кроется что-то недоброе и не для Православной только Церкви, но и для всей Русской империи небезопасное. Чем иначе объяснить такое странное явление? Разве тем только, что г-н Тулов по жене своей, римской католичке, состоит, быть может, в тайной связи с католической партией и служит орудием латино-польской пропаганды?» – з вагомим тінню підозри запитував київський архієрей [3, арк.9 зв.]. Вочевидь, подібні ж запитання він задавав і російській імператриці, з якою десятиліттями був у приятельських стосунках. Підозри та відповідні постанови імператора подіяли і чиновництво перестало здійснювати рейдерські захоплення шкіл. (Листування з цього приводу генерал-губернатором було надіслано подільському владіці з проханням висловити свою думку) [1, арк.2-27].

Втім, російські владоможці, визнаючи кількісний пріоритет церковнопарафіальних шкіл Правобережжя, все ж і надалі були глибоко переконані, що для подолання польсько-католицьких впливів у регіоні більше придатні державні школи. Це рельєфно віддзеркалилося під час візиту до Кам'янець-Подільського київського генерал-губернатора графа О. П. Ігнат'єва (1890 р.) Подільський преосвященний Донат відразу ж повідомив про цю «двоїстість» графа О. Ігнат'єва обер-прокурору Святійшого Синоду:

“С самого начала нашей беседы с графом оказалось, что он вполне ознакомился с положением подольских дел, и потому быстро установил свой взгляд на них и четыре раза высказал, что он со мной совершенно «единодушен». Из мер против вредного влияния римских католиков на православных в упомянутых уездах, мною перечислены графу все поименованные в известном Вам указе Синода (меры), предположенные к исполнению как духовным, так и гражданским начальством. Между мерами со стороны духов. начальства сказано мною графу, что приводятся в исполнение (...) усиление проповеди и попечение об открытии церковных школ и о правильном устройстве в них обучения и обеспечения в содержании учителей и училищных зданий. Всем этим граф утешался, и на мою просьбу помочь поному благоустройству церкв. школ граф высказал свою готовность...

Вообще же о сельских школах по означенным уездам граф высказал свой такой взгляд, что в них при смешанном населении католическом и православном, удобнее открывать школы министерские по тем соображениям, что ксендзы не посмеют возбуждать народ против министерских школ, а против церковных, обозвав их «схизматичными», легко могут возбуждать народ и тем противодействовать охотному посещению детьми церковных школ» [4, арк.2-4].

У подальшому російській владі заради подолання польських впливів доводилося менше звертати уваги на «українізм» православних церковнопарафіяльних шкіл. Більше того – останні також стали форпостом боротьби з таємною польською освітою. В школах при православних храмах Поділля стало навчатися чимало дітей з католицьких, іудейських, протестантських родин. Так, станом на 1896 р. в Подільській єпархії функціонувало 1402 церковнопарафіяльні школи, в яких поряд із понад 56000 православних учнів навчалось 1595 дітей католицького віросповідання, 18 старообрядців та протестантів, 130 представників іудейського та інших віросповідань [7, арк.5]. У подальшому це число варіювалося, проте залишалося досить значним і неодноразово звертало на себе увагу вищих органів влади.

Наприклад, у 1895 р. російський імператор поцікавився в обер-прокурора Святейшого Синоду РПЦ чому в губерніях Правобережжя відбувається процес зростання кількості церковнопарафіяльних шкіл на тлі скорочення числа державних навчальних закладів, що суперечило загальнодержавній тенденції. Київський, подільський та волинський генерал-губернатор зазначав у звіті, що «такое уменьшение народных училищ Министерства народного просвещения крайне нежелательно, так как Юго-Западный край, благодаря разнородному населению, находится в исключительном положении: здесь легко распространяется с одной стороны латинско-польская пропаганда, а с другой еврейская и немецкая обособленность, бороться с которыми путем церковноприходских школ затруднительно и даже невозможно» [5, арк.2].

Обер-прокурор, зібравши місцеву статистичну інформацію, доповів монарху, що ситуація далека від критичної і церковнопарафіяльні школи Поділля успішно справляються з поставленими завданнями «продвижение русского дела в Юго-Западном крае». Більше того, синодальний адміністратор був переконаний, що церковні школи куди більше сприяють боротьбі з колонізацією краю, ніж міністерські. Про це свідчив той факт, що в 1895 р. у православних церковнопарафіяльних школах Поділля дітей-католиків навчалось більше, ніж у державних (1642 проти 1550) [5, арк.4]. Це мало активно сприяти асиміляції католицької меншини, адже саме в приходських школах був помітним місіонерський ухил освіти.

«Условия жизни подольского крестьянина – и католика, и православного, одинаковы, да и католики эти не поляки, а малороссы по происхождению, языку, нравам и обычаям. Нетерпимостью отличаются не они, а шляхтичи-помещики, их дворян и ксендзы, влияние которых заметно более в городах и местечках, но не в селах и деревнях.

Факт значительного количества детей-католиков, посещающих церковные школы, свидетельствует, что подольские крестьяне-католики не различают строго типов начальных школ с обязательным и необязательным курсом Закона Божьего и епархиальная школа не внушает им того религиозного опасения, о котором так много говорится ныне не только в газетах, но и в официальных отчетах», – стверджувалося у доповідній обер-прокурора [5, арк.4].

Тобто, з плинном часу національна політика Росії в галузі церковнопарафіяльного шкільництва набувала все більш прагматичних рис. Якщо після польських повстань російська влада вживала енергійних і місцями вельми різких заходів щодо боротьби з польською приходською освітою та «українізмом» православних церковнопарафіяльних шкіл, то в останні десятиліття пореформеної доби в Санкт-Петербурзі лише вряди-годи звертали увагу на конфесійну освіту, надаючи пріоритетної ваги міністерським школам. Але це так і не порушило панівних позицій церковних навчальних закладів на Правобережжі.

Список використаних джерел:

1. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 4817. – Арк. 2-27.
2. Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі (далі – РДІА СПб.). – Ф. 733. – Оп. 170. – Спр. 476. – Арк. 2-35.
3. РДІА СПб. – Ф. 796. – Оп. 205. – Спр. 349. – Арк. 2-87.
4. РДІА СПб. – Ф. 803. – Оп. 1. – Спр. 552. – Арк. 1-7.
5. РДІА СПб. – Ф. 803. – Оп. 1. – Спр. 1316. – Арк. 1-73.
6. РДІА СПб. – Ф. 803. – Оп. 2. – Спр. 533. – Арк. 1-3.
7. РДІА СПб. – Ф. 803. – Оп. 10. – Спр. 913. – Арк. 1-54.
8. РДІА СПб. – Ф. 803. – Оп. 10. – Спр. 919. – Арк. 1-52.
9. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні. – Л.: Кальварія, 2007. – 296 с.
10. Булашев Г. Очерк деятельности по народному образованию Арсения (Москвина), митрополита Киевского и Галицкого / Г. Булашев // Народное образование. – 1896. – Кн. 6. – С. 98-111.
11. Бунге И. К вопросу о народном образовании в России / И. Бунге. – К., 1901. – 49 с.
12. Григорьев В. В. Исторический очерк русской школы / И. Бунге. – М., 1900.
13. История Православной Церкви в XIX веке // Под ред. Н. Рункевича. – М., 1901. – Т. 2. Славянские Церкви. – 758 с.
14. Перерва В. С. Відкриття церковнопарафіальних шкіл у Київській єпархії / В. С. Перерва // Проблеми гуманітарних наук: Наук. записки Дрогобицького держ. пед. ун-ту ім. І. Я. Франка. – Дрогобич: Вимір, 2000. – С. 116-129.
15. Перерва В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. / В. С. Перерва. – Біла Церква, 2008. – 672 с.
16. Перерва В. С. Національний фактор у освітній діяльності духовенства Київської та Фінської єпархій в XIX ст. // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 10. – К.: Унісерв, 2001. – С. 63-67.
17. Перерва В. С. Православне Надднісся у XIX ст. / В. С. Перерва. – Біла Церква, 2004.
18. Перерва В. С. «Українське питання» в церковному житті Київської митрополії XIX ст. / В. С. Перерва // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – 2008. – Вип. XI-XII. – С. 194-206.
19. Поліщук М. С. Стан початкової народної освіти на Правобережній Україні в 60-90-х рр. XIX ст. / М. С. Поліщук // Укр. іст. журн. – 1971. – № 3. – С. 69-75.
20. Русский. Воззвание к русским из Западно-Русского края // Подольские епархиальные ведомости. – 1864. – № 6. – Часть неофициальная. – С. 202-212.
21. Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні / Г. В. Степаненко. – К., 2002. – 23 с.
22. Фальборк Г. Народное образование в России / Г. Фальборк, В. Чернолуский. – СПб., 1901. – С. 1-215.

The article deals with state and national policy Russian Empire in sphere parish schools in Podilsk Eparchy in the XIX – beginning of the XX century. In research used new historical sources with Russian State Historical Archives in St. Petersburg. The value of these sources is their inherent content and inaccessibility for the most of Ukrainian investigators. At the same time, the author gives much attention to catholic factor to form national policy Russian Empire as to orthodox parish schools.

Key words: national policy, parish school, orthodox clergy, Podil eparchy, Ministry of education, Holy synod, governor-general.

Отримано: 16.05.2010